

תוכן העניינים

10-1	המילה 'אדם' - איש ולא אישה	אפרים ב' הלבני
25-11	למוצאה, משמעה והתפתחותה של סוגיית הערווה בבבלי ברכות כד ע"א	אהרן עמית
60-27	היחס לחסרון של דמויות בספר דניאל - בין ארץ ישראל לבבל	רבקה רביב
90-61	דרכים בעריכת התוספות	שלם יהלום

CONTENTS

Ephraim B. Halivni	The Word <i>Adam</i> – A Man and not a Woman (Heb.)	1
Aharon Amit	The Origin, Meaning and Development of the <i>Ervah</i> Sugya in Bavli Berakhot 24a (Heb.)	11
Rivka Raviv	On Missing Characters in the Book of Daniel – Rabbinic Traditions in Palestine and Babylonia (Heb.)	27
Shalem Yahalom	On the Editing of the Tosafot (Heb.)	61
Hebrew abstracts		91
English abstracts		I

המילה 'אדם' - איש ולא אישה

אפרים בצלאל הלבני

המילה 'אדם' - במשמעות של פרט אחד, לא במשמעות של כלל האנושות או של אדם פרטי - פירושה הרווח יצור אנוש הן ממין זכר הן ממין נקבה. למשל הפסוק אומר: "על בשר אדם לא ייסך" (שמות ל, לב), והכוונה שאסור לסוך את שמן המשחה הן על איש הן על אישה. וכן נאמר: "וכל אדם לא יהיה באהל מועד" (ויקרא טז יז), והכוונה שאסור הן לאיש הן לאישה להיות באהל מועד בשעה שהכוהן הגדול נכנס שם ביום כיפור.¹ וכן בלשון חז"ל. המשנה אומרת: "שואל אדם מחברו" (שבת כג, א), והכוונה בין איש בין אישה. ומשנה אחרת אומרת: "שור שנגח את האדם" (בבא קמא ד, ה), והכוונה בין איש בין אישה, כפי שהתורה אומרת במפורש: "וכי יגח שור את איש או אשה... והמית איש או אשה" (שמות כא כח-כט).

לעומת זאת, ישנם מקורות בספרות חז"ל שבהם במילה 'אדם' הכוונה לאיש, יצור אנוש ממין זכר בלבד, ולא לאישה.² המשנה אומרת: "גופו של גט: הרי את מותרת לכל אדם" (גיטין ט, ג). ברור מאליה שהגט מתיר לאישה להינשא רק לגברים, שלהם הייתה אסורה עד עכשיו בתור אשת איש. ופירוש זה מוכח מדברי ר' יהודה באותה משנה: "למהך להתנסבא לכל גבר דתצביין". המילה "אדם" בדברי תנא קמא מקבילה למילה "גבר" בדברי ר' יהודה, ובדברי שניהם הכוונה לאיש.³ וכן הוא גם במשניות אחרות הדנות בענייני גירושין: "בית שמאי אומרים פוטר אדם⁴ את אשתו" (גיטין ה, ד) ו"בית שמאי אומרים לא יגרש אדם את אשתו אלא אם כן מצא בה דבר ערוה" (גיטין ט, י).

- 1 לאור פסוקים אלו דברי גד בן-עמי צרפתי, "עיונים בסימנטיקה של לשון חז"ל בדרשותיהם" (סיום), לשוננו ל (תשכ"ז), עמ' 37: 'לשם כך [במשמעות 'מישהו' - אב"ה, על פי דברי צרפתי במשפט הקודם] תבוא בלשון המקרא המלה "איש", אינם מדויקים. גם המילה 'אדם' משמשת במשמעות הזאת.
- 2 מטרת המאמר היא להביא את כל המקורות שמצאתי שבהם המילה 'אדם' פירושה איש ולא אישה. על הפסוק "אדם אחד מאלף מצאתי" (קהלת ז, כח) ראה את הדיון בנספח.
- 3 צרפתי (לעיל הערה 2), עמ' 38, מציין שבתרגום אונקלוס המילה 'גבר' איננה מתרגמת את המילה 'אדם'. ואכן לפי המשמעות הרווחת של המילה 'אדם', אין מקום לתרגם אותה במילה 'גבר'. אך כאשר הכוונה לאיש יש מקום לתרגם אותה במילה 'גבר'.
- 4 במשנה המקבילה בעדיות ד, ז המילה "אדם" חסרה בנוסח הדפוסים. אבל בכתב יד קאופמן ובכתב יד פרמא המילה נמצאת. ראה שם בדקדוקי סופרים, הערה ח.

והגמרא אומרת: "ר' יוסנא בשם ר' אחא אדם שגירש את אשתו" [ירושלמי, בבא מציעא א, ה (ח ע"א)].

על העיתוי הנכון לחתונה הברייתא אומרת: "לימדה תורה דרך ארץ שיבנה אדם בית ויטע כרם ואח"כ ישא אשה" (סוטה מד ע"א). התנא הזה משתמש במילה 'אדם' במקביל למילה "איש" שבפסוקים שעליהם דרשתו מבוססת, "מי האיש אשר בנה בית חדש... ומי האיש אשר נטע כרם... ומי האיש אשר ארש אשה" (דברים יט ה-ז).

וכן מצינו את המילה 'אדם' במשמעות איש בהקשר של נישואין. הגמרא אומרת: "אמר רבי תנחום א"ר חנילאי כל אדם שאין לו אשה שרוי בלא שמחה" (יבמות סב ע"ב) וכן "א"ר אלעזר כל אדם שאין לו אשה אינו אדם" (יבמות סג ע"א).⁵ מבחינת הניסוח ברור ש'כל אדם' בשני מאמרים אלו הכוונה כל איש.⁶ על אישה אי אפשר לומר שאין לה אישה. ייתכן שמבחינת התוכן התכוונו אמוראים אלו לומר שהוא הדין להפך - אישה שאיננה נשואה איננה אדם. אבל הניסוח "שאיין לו אשה" מראה שדבריהם מנוסחים מנקודת ראות של איש דווקא. לכן מסתבר שהמילה 'אדם' בדבריהם הכוונה לאיש. לעומת זאת, ר' אלעזר משתמש בניסוח "כל אדם..." גם במאמר אחר: "ואמר רבי אלעזר כל אדם שאין לו קרקע אינו אדם" (יבמות סג ע"א).⁷ אך שם דומה שהמילה 'אדם' כוללת הן איש הן אישה.⁸

ישנן הלכות אחדות שמשמשות במטבע הלשון "לא ישא אדם אשה", וברור שרק איש יכול לישא אישה. הלכה אחת אומרת: "לא ישא אדם מעוברת חברו ומינקת חברו".⁹ ולא רק הניסוח הוא מנקודת ראותו של האיש; ההלכה עצמה שייכת רק באיש. מצב הפוך, מעובר ומיניק, אינו קיים. והלכה אחרת אומרת: "ר' אליעזר בן יעקב אומר

5 בדפוס אמשטרדם תרט"ו ווינא תרכ"ב הגרסה בשני המאמרים האלה היא "יהודי". גרסה זו אינה מתיישבת עם דרשתו של ר' אלעזר מהפסוק "ויקרא את שמם אדם". ברור שיש כאן שינוי מפני הצנזורה, ואין מקום לפירושים המשונים שהוצעו לגירסה הזאת. עיין תלמוד בבלי עם דקדוקי סופרים השלם, מס' יבמות, בעריכת הרב א' ליס, ח"ב, ירושלים תשמ"ו, עמ' תו, הערה 3. וכן בפסחים קיג ע"ב: "יהודי שאין לו אשה", המילה "יהודי" נוספה בידי הצנזורה; וכבר עמד על כך בעל דקדוקי סופרים שם.

6 במאמרו של ר' אלעזר המילה 'אדם' מופיעה פעמיים. דברינו בפנים מוסבים על הפעם הראשונה: "כל אדם שאין לו אשה". בפעם השנייה: "אינו אדם", הכוונה היא 'בן אדם' באופן כללי. ר' אלעזר אומר שכל איש שאין לו אישה אינו נחשב לבן אדם. את הנקודה הזאת שמעתי מפי פרופ' שמא פרידמן.

7 שני המאמרים מובאים בגמרא זה אחר זה, אך אין זה אומר שהם נאמרו באותו מעמד בדווקא. אבל מכיוון שהם דומים בניסוחם וגם מבחינת התוכן מביעים רעיון דומה, סביר להניח שאכן שניהם נאמרו באותו מעמד.

8 אך הדבר אינו ודאי. ייתכן שאישה נשואה, שלרוב בעלה מפרנס אותה, אינה צריכה קרקע.

9 תוספתא נדה ב, ז (עמ' 643); בבלי יבמות לו ע"ב ומקבילות.

לא ישא אדם אשה במדינה זו וילך וישא אשה במדינה אחרת" (יומא יח ע"ב). גם הלכה זו שייכת רק באיש; לאישה אסור להינשא לשני גברים אפילו באותה מדינה, משום איסור אשת איש. ור' אליעזר בן יעקב מנסח הלכה אחרת בצורה דומה: "ר' אליעזר בן יעקב אומר לא ישא אדם אשתו ודעתו לגרשה" (יבמות לו ע"ב). וגם הלכה זו שייכת רק באיש, שהרי "אשה יוצאה לרצונה ושלא לרצונה. והאיש אינו מוציא אלא לרצונו" (גיטין מט ע"ב).

ברייטא אחרת אומרת: "לא ישא אדם אשה עד שתגדל בת אחותו" [תוספתא, קידושין א, ד (עמ' 276)]. התנא דן במקרה שאיש רוצה לישא את בת אחותו, בהתאם להמלצת חז"ל: "והנושא את בת אחותו... עליו הכתוב אומר אז תקרא וה' יענה" (סנהדרין עו ע"ב). התנא מחדש שאסור לישא קטנה, אפילו בת אחותו. האיסור של נישואין עם קטנה דוחה את ההמלצה של נישואין עם בת אחותו. הלכה זו שייכת רק באיש. הרי קטנה יכולה להינשא, אם אביה מקבל קידושיה עבורה, כפי שהמשנה אומרת: "האיש מקדש את בתו כשהיא נערה" (קידושין ב, א), ורש"י מוסיף: "וכ"ש כשהיא קטנה".¹⁰ לכן התנא ממליץ לאיש שלא לישא קטנה. לעומת זאת, קטן אינו יכול לקדש, כפי שהגמרא אומרת: "קטן דאתי לכלל נשואין לא תקינו רבנן נשואין" (יבמות קיב ע"ב). לכן לא שייך להמליץ לאישה שלא להינשא לקטן. גם רבא משתמש במטבע הלשון הזה. הגמרא אומרת: "אמר רבא... לא ישא אדם אשה לא ממשפחת נכפין ולא ממשפחת מצורעים" (יבמות סד ע"ב). לא ברור לי אם הלכה זו שייכת גם באישה, זאת אומרת אם יש איסור לאישה להינשא לאיש ממשפחת נכפין או ממשפחת מצורעים. בכל מקרה הניסוח הוא מנקודת ראותו של האיש, והמילה 'אדם' הכוונה לאיש.

גם בהקשר של יחסים בין איש ואישה שכבר נשואים קיים שימוש של המילה 'אדם' במשמעות איש. המשנה אומרת: "וכן לא יאמר אדם לאשתו (כתובות ח, ח).¹¹ בספרא נאמר: "באומות אדם מקשט את אשתו ומוסרה לאחר".¹² הגמרא אומרת: "אמר ריב"ל [=ר' יהושע בן לוי] חייב אדם לפקוד את אשתו בשעה שהוא יוצא לדרך" (יבמות סב ע"ב). והלכה דומה מנוסחת באותה צורה במקום אחר: "והאמר רבא חייב אדם לשמח אשתו בדבר מצוה סמוך לווסתה" (פסחים עב ע"ב). וכן הגמרא אומרת: "א"ר יוחנן... כל מה שאדם רוצה לעשות באשתו עושה" (נדרים כ ע"ב). והגמרא אומרת שר' מאיר סובר: "אסור לו לאדם שישא את אשתו אפילו שעה אחת בלא כתובה" (בבא קמא פט ע"א), וחכמים סוברים: "משהא אדם את אשתו שתים ושלש שנים בלא כתובה"

10 רש"י, קידושין מא ע"א, ד"ה כשהיא נערה.

11 שורה זו חסרה בכ"י אחרים; ראה תלמוד בבלי עם דקדוקי סופרים השלם, כתובות ח"ב, בעריכת הרב מ' הרשקר, ירושלים תשל"ז, עמ' רנא, הע' 57. אבל בכתבי היד הטובים של המשנה השורה נמצאת.

12 פרשת קדושים, יא, יח (מהדרת ווייס, צג ע"ג).

(כתובות נז ע"א). וכן הגמרא אומרת: "ר"מ [=ר' מאיר] סבר אדם רוצה שתתבזה אשתו בב"ד, ור"א [=ור' אליעזר] סבר אין אדם רוצה שתתבזה אשתו בב"ד" (גיטין מז ע"א). וכך יש להבין את הברייתא: "לא יבעול אדם בעילה לכתחילה בשבת מפני שהוא עושה חבורה" (ירושלמי, ברכות ב, ה (ה ע"ב)). הלכה זו שייכת רק באיש; רק הוא עושה חבורה בבעילה.¹³

בסוגיה אחת נסמכו זה לזה שני מאמרים הפותחים בניסוח "אסור לאדם", אף על פי שהמשמעות של המילה 'אדם' באחד שונה ממשמעותה באחר. הגמרא אומרת: "אמר רמי בר אבא אמר רב אסי אסור לאדם שיהלך על גבי עשבים בשבת שנאמר ואץ ברגלים חוטא... ואמר רמי בר אבא¹⁴ אמר רב אסי אסור לאדם שיכוף אשתו לדבר מצוה שנאמר ואץ ברגלים חוטא" (עירובין ק ע"ב). המאמר השני, אף על פי שמבחינת תוכנו אינו קשור למאמר הראשון או למסכת עירובין באופן כללי, נסמך למאמר הראשון, בגלל הדמיון בין שמות בעלי שני המאמרים והדמיון בין ניסוח המסגרת של שתי ההלכות; בשתייהן הפתיחה היא "אסור לאדם" ובשתייהן ההלכה נלמדת מהפסוק "ואץ ברגלים חוטא". וזאת למרות השימושים השונים זה מזה במילה 'אדם' בשני המאמרים. במאמר הראשון המילה 'אדם' הכוונה הן איש הן אישה; הרי איש ואישה שווים באיסורי שבת.¹⁵ במאמר השני המילה 'אדם' הכוונה איש ולא אישה.

בעניין קידושין הגמרא אומרת: "אמר רב יהודה אמר רב אסור לאדם לקדש את האשה עד שיראנה" (קידושין מא ע"א). ויש מאמר דומה שגם בו נעשה שימוש במילה 'אדם' במשמעות איש, אך שם אין הכוונה לבעל, ולפי מסורת אחת גם המאמר הזה נאמר מפי רב יהודה בשם רב. הגמרא אומרת: "דאמר רב יהודה אמר רב ואיתימא ר' אלעזר אסור לאדם שיקדש את בתו כשהיא קטנה עד שתגדל ותאמר בפלוני אני רוצה" (קידושין מא ע"א). ה'אדם' כאן אינו הבעל אלא האב. וכן בהקשר של חיפוש אחר אישה נעשה שימוש במילה 'אדם' במשמעות איש. הברייתא אומרת: "לעולם ימכור אדם כל מה שיש לו וישא בת ת"ח [=תלמיד חכמים]" (פסחים מט ע"א).

13 לכן אין צורך לדון בשאלה האם הניסוח "יבעול" יכול לכלול גם אישה; הלא אישה אינה בועלת אלא נבעלת.

14 בדפוסים כתוב כאן: "חמא". אך בכתב יד מינכן ובכתב יד וטיקן 109 הגרסה גם כאן: "אבא", כמו במאמר הקודם. וכבר כתב על גרסה זו בעל דקדוקי סופרים, הערה פ: "וכ"ה נכון". מסתבר שכוונתו היא ששמות בעלי שני המאמרים חייבים להיות זהים, מכיוון שרק כך ניתן להסביר למה המאמר השני נמצא כאן, אף על פי שהוא דן בנושא אחר. גם הרש"ש מסכים שהשמות בשני המאמרים חייבים להיות זהים, מכיוון שהמאמר השני פותח ב"ואמר". אבל הוא מעדיף את הגרסה "חמא" בשני המאמרים, על פי הרא"ש. כ"י אוקספורד 366 גורס במאמר הראשון "בר אבא" ובמאמר השני "בר אדא". מסתבר שגם במקום השני צריך להיות: בר אבא, כפי שהעיר בעל דקדוקי סופרים שם.

15 ראה ר"ן על הרי"ף, שבת מד ע"א בדפי הרי"ף, ד"ה וכתב ר"ת.

המילה 'אדם' משמשת במשמעות איש גם שלא בהקשר של נישואין. המשנה אומרת: "ואלו יוצאות שלא בכתובה... ומדברת עם כל אדם" (כתובות ז, ו). ברור מאליה שהמילה 'אדם' במשנה הזאת הכוונה לאיש. גם במשנה "מתייחד אדם עם אמו ועם בתו" (קידושין ד, יב) ברור שהמילה 'אדם' הכוונה איש. בספרא נאמר: "והנדה אסורה לכל אדם"¹⁶ והברייתא אומרת: "שני נקבים יש בו באדם: אחד מוציא שתן ואחד מוציא זרע" (בכורות מד ע"ב). והגמרא אומרת: "אמר רב מיקל אדם כל גופו בתער" (נזיר נח ע"ב). ועל זה המיוחס לרש"י אומר: "ואין בו משום לא ילבש גבר שמלת אשה". ברור שהמילה 'אדם' כאן פירושה איש; האיסור של לבישת שמלת אישה שייך רק באיש. וכן שנינו: "שלא יהרהר אדם ביום ויבוא לידי טומאה בלילה" (עבודה זרה כ ע"ב). ההלכה הזאת שייכת רק באיש.

גם במקורות מאוחרים יותר השימוש הזה קיים. בתשובת גאונים כתוב: "אם קידש אדם נערה קטנה"¹⁷ ו"ואם ביקש אדם [לגרש את א]שתו"¹⁸ ובפירוש של גאונים כתוב: "אדם שאנס אשה"¹⁹. רב שר שלום גאון כותב: "ואדם שאירס את האשה"²⁰. בתורתן של ראשונים כתוב: "ואם ביקש אדם לגרש את אשתו"²¹ ו"אדם שנשא אשה"²². ורבנו חננאל אומר: "הנה נמצא כל אדם עם בתו ובת בנו ובת בתו וכולן דינו עמהן בשרפה" (סנהדרין נא ע"א). רש"י משתמש בצירוף 'אדם או אשה'²³. ר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא, בעל שבלי הלקט, כותב: "משום שהרבה דברים יעלו על לב הנשים שהן מותרין או שמא שוכחות ועושות דבר שלא כהוגן ואינן יודעות שכר מצוה והפסד עבירה. ואם יהא אדם עומד עליהן יותר נזהרות"²⁴. הוא אומר שהנשים חושבות שדבר מסוים מותר או שהן שוכחות ועושות דבר שלא כהוגן. הפתרון הוא ש"יהא אדם עומד עליהן". ומכיוון שהנשים - ומסתבר שהכוונה לכל הנשים - אינן מקפידות כראוי, האדם שעומד עליהן הוא איש. וכן הרב אליעזר ממיץ כותב בעניין לבישת שמלת אישה: "הלכך יזהר אדם שלא יתקן במלבושי נשים"²⁵.

יש מקורות שבהם המילה 'אדם' שייכת לשני משפטים: באחד מהם הכוונה לאיש ובאחר הכוונה היא הן לאיש הן לאישה. המשנה אומרת: "לא יעמוד אדם ברשות היחיד

16 פרשת ויקרא, א, יב (מהד' ווייס, טו ע"ב).

17 פורסם בתוך ש' אסף, תשובות הגאונים, ירושלים תש"ב, עמ' 122.

18 אסף (ראה הערה קודמת), עמ' 123. ההשלמה היא של המהדור.

19 פורסם בתוך ל' גיצנבורג, גנוזי שעכטער, ספר ב, ניו יורק תרפ"ט, עמ' 402.

20 תשובות רב שר שלום גאון, מהד' ר"ש וינברג, ירושלים תשל"ו, סי' קיב, עמ' קכד.

21 עמ' 27.

22 עמ' 28.

23 פסחים קי ע"א, ד"ה ואי שמע קלא.

24 שבלי הלקט, מהד' ש' באבער, וילנה תרמ"ז, פו ע"א.

25 יראים השלם, מהד' שיף, סי' שפה-שפו.

וישתין ברשות הרבים, ברשות הרבים וישתין ברשות היחיד. וכן לא ירוק" (עירובין י, ה). ההלכה 'לא ישתין' שייכת רק באיש; ההלכה 'לא ירוק' שייכת הן באיש הן באישה. ייתכן שהתנא השתמש במילה 'אדם' במשמעותה הרווחת, בהתאם לחלק השני, ולא ראה צורך להשתמש במילה אחרת עבור החלק הראשון. וייתכן שהתנא התכוון לומר דווקא איש, מפני החלק הראשון, וסמך על השומע שיבין מעצמו שהחלק השני שייך גם באישה.

שתי האפשרויות האלה קיימות גם בכרייתא. הברייתא אומרת שפרצופיהם של בני אדם שונים זה מזה "שלא יראה אדם דירה נאה ואשה נאה ויאמר שלי היא" (סנהדרין לח ע"א). ההסבר הזה מורכב משני חלקים: שלא יראה אדם דירה נאה, ושלא יראה אדם אישה נאה. החלק הראשון שייך הן לאיש הן לאישה; החלק השני שייך רק לאיש.

ומצב דומה קיים במקור מאוחר יותר. בסדר אליהו רבה שנינו: "שלא יעמוד אדם בבקעה להתפלל כדרך שאומות העולם [עושים]. ולא יעמוד ברבים ויתפלל מפני דעת הבריות. לא יעמוד אדם בין הנשים ויתפלל מפני דעת נשים".²⁶ ההלכה הראשונה שייכת הן לאיש הן לאישה; ההלכה האחרונה שייכת רק באיש.

גם הביטוי 'בני אדם' יכול לשמש במשמעות של יצורי אנוש ממין זכר. הברייתא אומרת: "וקפצו עליה בני אדם לקדשה" (כתובות כב ע"א). הגמרא אומרת: "מתקיף לה רב יוסף. היאך סומא מותר באשתו, היאך בני אדם מותרים בנשותיהם בלילה" (גיטין כג ע"א). ובתשובה מתקופת הגאונים כתוב: "וחמורים על בני אדם נדרים ושבועות ואף על נשים".²⁷ וגם בראשונים יש שימוש כזה. הרב אליעזר ממיץ כותב: "ולפי שראיתי בני אדם שלובשים מלבושי נשים".²⁸ והמרדכי כותב: "נראה דבני אדם שיש להם ריבוי שער על ידיהם... לית ביה משום לא ילבש".²⁹

על רקע זה יש לתת את הדעת למשנה "בית שמאי אומרים בערב כל אדם יטו ויקראו ובבקר יעמדו... ובית הלל אומרים כל אדם קורא כדרכו" (ברכות א, ג). אישה פטורה מקריאת שמע, כפי שהמשנה אומרת.³⁰ ולכן אפשר לומר שהמילה 'אדם' שבדברי בית שמאי ובית הלל פירושה איש; איש מטה ועומד בשעת הקריאה או קורא כדרכו. אך אין הכרח לפרש כן. ייתכן שהם לא ראו צורך להזכיר בהקשר זה מי חייב בקריאת שמע. הרי הלכה זו שאישה פטורה מקריאת שמע איננה מובנת מאליה ואינה הכרחית להבנת ההלכה שנדונה כאן. הם אמרו באופן כללי מי שחייב בקריאת שמע קורא אותה בצורה מסוימת.

26 סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא, מהד' מ' איש שלום, ווינא תרס"ב, עמ' 46.

27 תשובות גאונים קדמונים, מהד' ד' קאססעל, ברלין תר"ח, סי' נה.

28 יראים השלם, מהד' שיף, סי' שפה-שפו.

29 שבת, סי' שכז.

30 ברכות ג, ג.

וכן אפשר לומר בקשר למשנה "ר' אליעזר אומר ארבע עשרה סעודות חייב אדם לאכול בסוכה" (סוכה ב, ו). אישה פטורה מסוכה, כפי שהמשנה אומרת.³¹ ולכן אפשר לפרש את המילה 'אדם' בדברי ר' אליעזר במשמעות איש; איש חייב לאכול בסוכה ארבע עשרה סעודות. אך אין הכרח לפרש כן. ייתכן שהוא לא ראה צורך להזכיר בהקשר זה מי חייב בסוכה. הוא אמר באופן כללי: מי שחייב בסוכה, חייב לאכול בה ארבע עשרה סעודות. ואולי יש שימוש דומה במשנה "לא יבטל אדם מפריה ורביה אלא אם יש כן יש לו בנים" (יבמות ו, ו). הרי תנא קמא סובר ש"האיש מצווה על פריה ורביה אבל לא האשה". אך ר' יוחנן בן ברוקא סובר שגם איש וגם אישה חייבים בפרייה ורבייה (שם).

גם הטור משתמש במילה 'אדם' במשמעות איש. הוא כותב: "לא ישא אדם אשה אלא הוגנת לו" (אבן-העזר ב). הלכה זו מבוססת על שני מאמרים בגמרא: "אמר רבה בר בר חנה כל הנושא אשה שאינה הוגנת לו מעלה עליו הכתוב... אמר רבה בר רב אדא ואמרי לה אמר רבי סלא אמר רב המנונא כל הנושא אשה שאינה הוגנת לו אליהו כופתו והקב"ה רוצעו" (קידושין ע ע"א). בניסוח שתי ההלכות האלה המילה 'אדם' איננה נמצאת. המילה 'אדם' היא כנראה מהטור עצמו. לעומת זאת, במקום אחר הטור כותב: "לכך חייב כל אדם לישא אשה כדי לפרות ולרבות" (אבן-העזר א). אך כאן יש אשגרה מדבריו שלפני כן: "יתברך שמו של הקב"ה שהוא חפץ בטיב בריותיו שידוע שאין טוב לאדם להיות לבדו". המשפט "שאיין טוב לאדם להיות לבדו", מבוסס על לשון הפסוק "לא טוב היות האדם לבדו" (בראשית ב יח). בפסוק מדובר על מצב האנושות לפני בריאתה של האישה, ואין משם ראייה לשימוש המילה לאחר בריאתה של האישה. לכן אין ראייה מדברי הטור האלה לשימוש כללי במילה 'אדם' במשמעות איש.

הרב חיים חזקיה מדיני מפנה לדרשה אחת שדורשת: "דאפילו על אשה לבד שלא בכללות איש נאמר אדם".³² על הפסוק "הן האדם היה כאחד ממנו" (בראשית ג כב) המדרש אומר: "ועל כרם אדם חסר לב' (משלי כד ל) זו חוה. אמר ר' הונא היכן מצינו שניקראת חוה אדם? כתפארת אדם לשבת בית" (ישעיה מד יג).³³ הרב מדיני אינו מביא חבר לשימוש זה במילה 'אדם'.

במקום אחד במשנה מסתבר שהמילה 'אדם' משמשת במשמעות של אישה בלבד. המשנה אומרת: "איזהו בשת? הכל לפי המבייש והמתבייש. פגם רואין אותה כאילו היא

31 סוכה ב, ח.

32 שדי חמד, ניו יורק תש"ט, קונטרס הכללים, מערכת האל"ף, אות עג; ח"א, עמ' יח ע"א.

33 הדרשה היא בבראשית-רבה, פרשה כא, פסקה ב; מהד' תיאודור-אלבק, ד"צ ירושלים תשכ"ה, עמ' 199. וכבר תרגם יונתן בן עוזיאל את הביטוי "כתפארת אדם": "כתשכחת אתא". אך מבחינת פשוטו של מקרא נראין דברי האבן-עזרא במקום: "יש אומרים נקבה, ואין צורך; רק הטעם כפול". וכן ניתן לומר בקשר לביטוי "כרם אדם".

שפחה נמכרת בשוק, כמה היתה יפה וכמה היא יפה. קנס שוה בכל אדם" (כתובות ג, ז). המשנה הזאת דנה בחיובים השונים המוטלים על אונס ועל מפתה. מטבע הדברים הפוגע - הצד החייב בתשלום - הוא איש, והנפגע - הצד המקבל את התשלום - הוא אישה. בהגדרת בושת המשנה משתמשת בלשון זכר לשני הצדדים: "המבייש והמתבייש". מסתבר שבבא זו של המשנה מקורה בבבא קמא ח, א, ששם מדובר בהקשר כללי של נזיקין. בהגדרת פגם המשנה משתמשת בלשון נקבה, מכיוון שההגדרה הספציפית הזאת של פגם מיוחדת לנערה שנאנסה או נתפתתה. על קנס המשנה אומרת "שוה בכל אדם", זאת אומרת סכום קבוע של חמישים כסף, אין צורך להגדירו עוד.

באיזה אדם מדובר? לא מסתבר שהכוונה לאיש הפוגע; כל איש הפוגע - בין חשוב בין בזוי - משלם קנס באותו סכום. גם אם אפשר להעלות על הדעת שמעמדו של האיש משפיע על התשלום, בדומה לבושת, קשה לומר שזה הקובע היחיד. הרי האישה היא הנפגעת וצריך להביא גם את מצבה בחשבון. מסתבר שהכוונה היא לאישה הנפגעת. המשנה מחדשת שבקנס, בניגוד לחיובים האחרים, כל אישה שווה; מעמדה של האישה אינו משפיע על גובה התשלום. וכך פירשו רש"י והרמב"ם. רש"י כותב: "וכן נ' של אונס ושל מפתה שוים בכל הנשים".³⁴ והרמב"ם כותב: "קנס שוה בכל, אחד הבא על בת כהן גדול ואחד הבא על בת כהן גדול ומזרת".³⁵ לפי זה יש כאן שימוש במילה 'אדם' במשמעות אישה בלבד.

גם במאה העשרים יש שימוש של במילה 'אדם' במשמעות איש. הרב בן-ציון מאיר חי עזיאל דן בבעיית הצניעות של טבילת גיורת בפני בית דין. הוא אומר שישנם מקומות שבהם המקווה של הנשים נמצא צמוד לבית מרחץ כללי של נשים. שם הבעיה גדולה יותר: "והואיל ומצד הדין לא הותר לכל אדם, ומכל שכן לרבני ישראל, להכנס לתוך מרחץ של נשים בשעה שהן מתרחצות".³⁶ כמוכן הכוונה כאן רק לגברים; לנשים מותר להיכנס לתוך מרחץ של נשים.

אין בידי הסבר איך התפתח המצב הזה: האם הפירוש הבסיסי של המילה 'אדם' כולל הן איש והן אישה ומשם התרחב גם לשימוש במשמעות איש ולא אישה או להיפך. אך הנתונים מדברים בעד עצמם. לפעמים המילה 'אדם' משמשת במשמעות יצור אנוש ממין זכר, ובמקומות ספורים גם במשמעות אישה בלבד.

34 שבועות לג ע"א, ד"ה משום בושת ופגם.

35 הלכות נערה בתולה, פ"ב ה"ג.

36 משפטי עזיאל, ת"א תרצ"ה, ח"א, יו"ד, יג.

נספח: אדם אחד מאלף

על רקע זה אפשר להציע הסבר לפסוק שנתקשו בו המפרשים, "אדם אחד מאלף מצאתי ואשה בכל אלה לא מצאתי" (קוהלת ז כח). כבר עמדו על כך שמההקשר מתבקש שבראש הדברים תבוא מילה שמשמעותה איש.³⁷ פרופ' רוברט גורדיס מסביר את המילה 'אדם' על פי עיקרון שהוא מכנה "abstraction". לפי העיקרון הזה, כאשר מילה כללית ומילה ספציפית באות בהקשר אחד, המילה הכללית כוללת רק את הפריטים שאינם כלולים במילה הספציפית. כאן קבוצה מוגדרת - נשים - מוזכרת בהקשר, ולכן המילה 'אדם' פירושה כל שאר בני אדם, זאת אומרת גברים. וכך, לדעתו, יש לפרש את הפסוקים "אל האשה" ו"לאדם אמר" (בראשית ג טז-יז). והוא מביא ראיה לדבריו מהשימוש הרווח אצל חז"ל במילה 'גויים' במשמעות בני עמים למעט יהודים, זאת אומרת אינם יהודים, ובמילה 'ישראל' במשמעות אחד מבני ישראל שאינו כוהן או לוי.

אך אין הנדון דומה לראיות. בפסוק "ולאדם אמר" ניתן לפרש את המילה 'אדם' כשם פרטי.³⁸ אמנם ההסברים שלו למילים 'ישראל' ו'גויים' נכונים הם בפני עצמם. ועל דוגמות אלו אפשר להוסיף את השימוש במילה 'לוי' במשמעות לוי שאינו כוהן. למשל הגמרא אומרת: "ואמר אביי נקטינן אין שם לוי קורא כהן" (גיטין נט ע"ב). הרי כל כוהן משבט לוי הוא, וכשיש כוהן איך אפשר לומר שאין לוי? ברור שהמונח 'לוי' פירושו לוי שאינו כוהן. אך הקבוצות המסומנות האלה הן מיעוט מתוך הקבוצות הגדולות; גם בלי הקבוצות המסומנות המילים הכלליות עדיין כוללות את רוב הפריטים השייכים לקבוצה. לכן ניתן להשתמש בהן במשמעות מצמצמת, כלומר הכול למעט קבוצה מסומנת. ישראל הם המעט מכל הגויים, ולכן ניתן להשתמש במילה "גויים" במשמעות עמים שאינם יהודים. וכן כוהנים ולויים הם חלק קטן מתוך בני ישראל, ולכן ניתן להשתמש במילה "ישראל" במשמעות אחד מבני ישראל שאינו כוהן או לוי. וכוהנים הם חלק קטן משבט לוי, ולכן להשתמש במילה 'לוי' במשמעות לוי שאינו כוהן. לעומת זאת נשים אינן מיעוט, ואין לומר שהמילה 'אדם' משמשת במשמעות בני אדם שאינם נשים.

ועוד המילים 'גוי' 'ישראל' ו'לוי' משמשות במשמעות המצמצמת אפילו בהקשרים שהקבוצה המסומנת אינה מוזכרת בהם. המשמעות המצמצמת של המילים האלה ידועה ונפוצה, ואין צורך להסתמך על ההקשר המידי להבהיר את השימוש הזה. לעומת זאת בפסוק בקוהלת, לפי פירושו של גורדיס, המשמעות המצמצמת של המילה 'אדם' איננה

Robert Gordis, *Koheleth—The Man and his World*, third edition, Schocken Books: 37
New York 1968, p. 284; את הפירושים שהוא מביא בשם Ehrlich, Levy, Palm. לא מצאתי.

וראה מרדכי זר-כבוד, בתוך דעת מקרא, חמש מגילות, ירושלים תש"ן, במקום.

38 ראה Nahum M. Sarna, *The JPS Commentary – Genesis*, Philadelphia: The Jewish
Publication Society 1989, p. 22 על הפסוק "ולאדם לא מצא עזר כנגדו" (בר' ב:כב) ושם הע' 27.

ידועה ונפוצה. המילה "ואשה", שנמצאת בהמשך הפסוק אחרי המילה "אדם", מבהירה את פירוש המילה "אדם". מי שקורא את המילה "אדם" בראש הפסוק עדיין אין לו המידע שמבהיר את המשמעות המצמצמת של המילה. לכן אין לפרש כאן את המילה "אדם" במשמעות מצמצמת על סמך המשך הפסוק.

לאור המקורות שראינו עד כה, שבהם המילה 'אדם' פירושה איש, אף על פי שהם מתקופת חז"ל, אפשר לומר שכבר בפסוק הזה יש שימוש של המילה 'אדם' במשמעות איש.³⁹ המשמעות הזאת ידועה גם בלי המשך הפסוק. אמנם הן לפי פירושו של גורדיס הן לפי הפירוש המוצע כאן המילה 'אדם' בפסוק הזה פירושה איש ולא אישה. אבל בעוד שגורדיס מסתמך על המשך הפסוק כדי להראות שמשמעות כזאת קיימת, הפירוש המוצע כאן מסתמך על שימוש כללי בלשון.

דיוננו במילה 'אדם' בפסוק הזה יצא מתוך הנחה שמהקשר מתבקש שבראש הדברים תבוא מילה במשמעות איש, כפי שנאמר בפירוש בתחילת הדיון. אבל יש הסבורים שהמילה 'אדם' כאן פירושה יצור אנוש, בהתאם למשמעותה הרווחת. וכך פירוש הפסוק לדעתם: מתוך אלף בני אדם מצאתי אדם אחד טוב, אבל במיעוט הזה לא מצאתי אישה.⁴⁰ לפי זה, כמובן, אין ראייה לשימוש של המילה 'אדם' במשמעות איש במקרא.

39 על השימוש בלשון חז"ל להסביר את לשון המקרא ראה Robert Gordis, "Studies in the Relationship of Biblical and Rabbinic Hebrew", *Louis Ginzberg Jubilee Volume*, I, New York: The American Academy for Jewish Research 1945, pp. 173–175.

40 ראה חיים אריה גינזברג, קהלת, תל-אביב ירושלים, תשכ"א, עמ' 103, וכן תרגמו על פיו בתוך *The Five Megilloth and Jonah*, Philadelphia: Jewish Publication Society of America, Michael V. Fox, *A Time to Tear Down and a Time to Build up: A Rereading of Ecclesiastes*, Grand Rapids – Cambridge: Eerdmans Publishing Company, 1999, pp. 270–272 מפרש את המילה "אדם" כאן כמו גינזברג, אך הוא סבור ש"אשה" כאן הכוונה לשידוך.